

GYÖRGY ESZTER*

„Nem csak strandolni” – a balatonszemesi cigánytáborok története (1987–2002)

Bölcső, forradalom, alternatív pedagógia alkalmazása az alternatív pedagógia magyarországi megjelenése előtt, az első nagy dózis roma identitásból, cigányságból, ami a legtöbb résztvevőnek a mai napig hatással van az életére. Írásom az 1980-as évek közepén a Fővárosi Tanács, később Fővárosi Önkormányzat égisze alatt működő CSZMMK¹ által szervezett balatonszemesi cigánytáborok történetét járja körül, amelyek a 80-as évekre kibontakozó roma polgárjogi és kulturális-folklór mozgalom leágazásaként, a rendszerváltás következtében megnyíló lehetőségek terében olyan, majdnem két évtizeden át tartó eseménysorozattá, illetve közzé váltak, melyek jelentősége túlmutat magán a táboron mint helyszínen és nyári programon. Hipotézisem szerint a balatonszemesi táborok az elmúlt évtizedekben felnövő fővárosi roma generációk számára alapvető fontosságú szocializációs és identitásformáló közeget jelentettek. Azt állíthatjuk, hogy a ma romaügyben dolgozó, roma kultúrához, politikához tág értelemben kapcsolódó személyek nagyrésze táborozott Szemesen. A táborban kapott élmény- és tudásanyag, illetve az ott működő módszertan és pedagógia elsődleges hatással van mai működésükre is, sok esetben pedig egyértelműen kimutatható a tábor öröksége munkájuk szemléletében, eszköztárában. A szemesi táborok hatása, öröksége informális módon elterjedt, szerteágazott zenekarok, civil-emberjogi egyesületek, tanodák körében; a ma aktív roma értelmiségi generációk számára evidens és elvitathatatlan. Ezzel szemben a többségi társadalom, illetve az olyan releváns szakterületek számára, mint a táborok és táboroztatás szakirodalma vagy az alternatív pedagógia tudományága, nagyrészt ismeretlen vakfolt, hasonlóan az egyfajta előképnek tekinthető, ugyancsak Rákospalotáról indult Rom Som cigányklubhoz és mozgalomhoz.²

Írásomhoz forrásanyagként a Budapesti Fővárosi Levéltár Fővárosi tanácsi iratait tudtam használni, melyek részletesen dokumentálják a késő-államszocializmusban

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék adjunktusa
E-mail: gyorgy.eszter@btk.elte.hu

¹ Az 1987-ben alapított Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ rövidítése, mely később Zsigó Jenő vezetése alatt Romano Kher – Cigány Ház néven működött.

² György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–238.

hirtelen helyet kapó fővárosi roma intézmények alapítását, kezdeti nehézségeit.³ Rendelkezésekre álltak továbbá a Youtube-on fellelhető tábori videók, melyek számos beszélgetést, eseményt rögzítettek, és a korszakból egyébként csekély számú, publikusan elérhető audiovizuális anyag ismeretében felbecsülhetetlen értékkel bírnak.⁴ A tanulmány megírásához interjúkat is készítettem egykori táboroztatókkal és táborozókkal is; személyes, őszinte válaszaik és reflexióik nagyban segítettek jelen munka megszületését.

Tábor, táboroztatás

Bár a magyar pedagógiai-pszichológiai diskurzusban, illetve a kulturális örökség kezelésében és a múzeológiában van egyfajta hagyománya a táborokkal, táboroztatással való foglalkozásnak, a balatonszemesi cigánytáborok semmilyen „többségi” platformon nincsenek megemlítve. Egyedül Trencsényi László utal a hazai táborozástörténetet feldolgozó írásának egy lábjegyzetében arra, hogy bár „*megkerülhetetlenek azok az életmód-táborok, melyekben halmozottan hátrányos helyzetű, jobbára a cigány etnikumot érő szegregáló társadalmi magatartás miatt hátrányos helyzetű gyerekek integrációja jegyében szerveződnek*”, ezek vizsgálata – pedagógiai szaksajtó és kutatási előzmények híján – mégis túlmutattak írása céljain.⁵ Mindazonáltal, az ismeretlen (és el nem ismert) pozícióban megrekedt cigánytáborok bizonyos szempontból hasonlóságokat is mutatnak az ellenpedagógia egyik eminens terepének tartott, 1939 és 1979 között zajló bánki nyaraltatásokkal,⁶ illetve célkitűzéseik, módszertanuk teljes mértékben belesimult a szakirodalom által elfogadott táborpedagógia fő irányvonalába. Végezetül, a balatonparti táborok előzményének tekinthető, a 80-as évek elején szervezett cigány olvasótáborok pedig megfeleltethetőek a kor dezideologizálást, illetve alternatív formákat és tartalmakat kereső „mainstream” olvasótáborainak.

³ Budapesti Fővárosi Levéltár Fővárosi Tanács Iratai: BFL XXIII. 102.e. 4. kisdoboz

⁴ A videókat az Archívuma Roma felhasználónév alatt Vári Zsolt festőművész digitalizálta és tette elérhetővé mindenki számára. Néhány, a balatonszemesi táborokban készült videó: <https://www.youtube.com/watch?v=3DIokLvH49M&t=2865s>; <https://www.youtube.com/watch?v=qkvcSEmlfME&t=7123s>; <https://www.youtube.com/watch?v=gtAT4x-na0cU&t=6144s> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

⁵ Trencsényi László: Hadiösvények és békepipa – táborozástörténet 1919-től napjainkig. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 212–232. 223.

⁶ A Néprajzi Múzeum 2015-ben rendezett kiállítást a bánki táborokról Ellenpedagógia a tóparton címmel, https://ellenpedagogia.neprajz.hu/magyar.04_01.html (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

Mit is jelent tehát pontosan a tábor, mik a táborpedagógia főbb ismérvei? Nagy Ádám, több táborpedagógiai tanulmánykötet szerzője és szerkesztője szerint a tábor a résztvevők komfortzónáját meghaladó körülmények között megvalósuló, legalább öt nap időtartamú szabadidős közösségi tevékenység, amelyben a táborozók önkéntesen vesznek részt, és amelynek jelentős rekreációs funkciója van. Pedagógiai szempontból jelentős a táboroztatás során megvalósuló rejtett tanterv, a szokásostól eltérő, intenzív szocializációs folyamatok. Összefoglalóan Nagy úgy fogalmaz:

„a táborozáspedagógia szociálpedagógiai és szabadidő-pedagógiai gyökereű, az animációval és az élmény- és környezetpedagógiával rokon, nyílt végű, non-direktív, szituatív, kisközösségi alapú, tevékenység alapú, laissez-faire, természetközeli, nem teljesítményorientált, tanulási jellegű pedagógiai terület, amelynek vannak/lehetnek szociális összetevői is.”⁷

Mint látni fogjuk, a sűrű definíció számos eleme nagyon szoros értelemben valósult meg Szemesen, a „szociális összetevő” pedig egyedi, máshol nem fellelhető aspektussal gazdagodott; a romasággal, roma identitással való nyílt és intenzív foglalkozással.

Bár az államszocialista hatalom egyik kitüntetett terepe az ifjúságpolitika, az ifjúságkutatás volt, az úttörőtáborok révén pedig domináns szerep jutott az intézményesített szabadidős tereknek,⁸ a 70-es évektől a táboroztatás megszervezése és ideológiai háttere megbomlani látszott. Jellinek János szerint már az 1971-es ifjúsági törvény sem beszélt egyértelműen a táboroztatásról, csak homályosan ifjúsági turizmusról, az 1980-as évek elején pedig az általános iskolás korosztálynak évente csak 22-23 százaléka jutott el valamilyen szervezett üdülési formába.⁹ A táborozó gyerekeknek elenyésző része volt hátrányos helyzetű (bár évtizedekig a SZOT-üdülők rendszere állt rendelkezésükre), a rendszerváltás idejére pedig az üdültetés-táboroztatás egyre inkább kikerült az állam kezéből, így az egyre költségesebbé váló szünidei gyermekfelügyelet és a táborozás kérdését inkább civil szervezetek, társadalmi együttműködések, gyermek- és ifjúsági szervezetek, helyi

⁷ Nagy Ádám: A táborozás értelmezési kerete és a táborozáspedagógia mint neveléstudományi diszciplína. In: *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely, Ifjúságszakmai Társaság, 2018. 8–26.

⁸ Harsa István: Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről. *Szociológiai Szemle*, 2020/30. 81–97.

⁹ Jellinek János: A TOK- avagy mentsük meg a táboroztatást! In: Slézia Gabriella (szerk.): *Szakmatükör 4. A budapesti közművelődési intézményekből – a 80-as évektől – elindult szakmai innovációk és újszerű kezdeményezések*. Módszertári füzetek 12. Budapesti Módszertani Központ, 2005. 170–175.

közösségek, önkormányzatok vették kézbe.¹⁰ Jellinek meglátása szerint a rendszerváltás éveiben már érezhető volt, hogy a táborozás tartalmában és terjedelmében is átalakult. A kínálat pluralizálódása mellett az addig szervezett, főleg az úttörő mozgalomhoz kötődő táborozások mennyisége csökkent, az élet drágult, a támogatások rendszere megroppant: „*A helyzet kezdett anarchikusan kezelhetlenné válni, a gyermektáboroztatás ügye összeomlani látszott.*”¹¹

A balatonszemesi táborok azonban épp ebben a válságosnak tekintett korszakban kezdtek kibontakozni és elterjedni. A Demszky Gábor vezette Fővárosi Önkormányzat hosszú éveken keresztül biztosította az egész nyáron zajló cigánytáborok anyagi és infrastrukturális hátterét; a CSZMMK-ból Romano Kher - Cigány Házzá váló intézmény pedig összefogó kapocsként, egyfajta mentorként szolgált a frissen megalakuló kerületi roma önkormányzatok, civil szervezetek, tanodák számára, amelyek mind Balatonszemesen szervezték a nyári táborikat. A 90-es évek „virágkorát” azonban megelőzték az államszocialista időszak utolsó éveiben zajló roma kulturális-önszerveződő mozgalom intézményesülési kísérletei, amelyek a szemesi táborhely elfoglalása előtt különböző olvasótáborokban, a rákospalotai cigányklubban és a rövid életű, 18. kerületi Sztojka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázisban zajlottak.

Olvasótáborok

A feljebb már említett olvasótábori mozgalom 1972-ben, a Trencsényi megfogalmazásában a „visszafordíthatatlan dezideologizálódási folyamatban” kitérített szerepet bíró évben indult el. Az olvasótáborok mellett ekkor alakult meg a Fiatalok Népművészeti Stúdiója, és bár mindkét platform mögött ott húzódott a KISZ és a Hazafias Népfront, táboraik alternatív megvalósulási formák, illetve progresszív pedagógiai módszerek színhelyévé váltak.¹² Az olvasótáborok ötlete Mócsi Ferenc írótól származott, ő gondolta ki, hogy hátrányos helyzetű, tehetséges gyerekeknek kellene táborot szervezni, ahol jó pedagógiai érzékkel rendelkező fiatal írók beszélnek meg a diákokkal olvasmányélményeiket. Kocsis István hatvani könyvtáros segítségével író és irodalmár kortársai (Czakó Gábor, Mócsi Ferenc, Ratkó József, Szentmihályi Szabó Péter, Vasy Géza, Varga Csaba) indították a mozgalmat, ami egészen a rendszerváltásig tartott, bár fénykora a 70-es évek végére tehető, amikor

¹⁰ Borda Balázs – Erdős Balázs – Nagy Ádám – Trencsényi László: A táborozás szociális küldetése. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely, Ifjúságszakmai Társaság, 2018. 53–70. 56–58.

¹¹ Jellinek, 2005. 171.

¹² Trencsényi, 2018. 220.

több mint 80 tábort rendeztek országszerte közel 2500 fiatalnak.¹³ Bár Kocsis István saját megfogalmazásában az olvasótáborok „*soha nem tartoztak az agyon-támogatott kategóriába, inkább a megtűrtbe*”,¹⁴ és a kor viszonyai között igencsak demokratikusnak tűnő, a dialógust preferáló értékrendet közvetítő táborokat bőven érte kritika, azért a Hazafias Népfront végig támogatta a mozgalmat. Érdekes mozzanat, hogy a mozgalom 1974-ben elhívta Bari Károly költőt¹⁵ is a kállósemjéni olvasótáborba, ám Ratkó Józseffel és Nagy Gáspárral való együttes jelenléte felkeltette a belügyi szervek figyelmét, a megbízott tartótiszt szerint „*különkülön mindhárommal voltak kisebb-nagyobb problémák*”, végül a találkozó nem is valósult meg.¹⁶ Fontos megjegyezni, hogy az olvasótáborok a korabeli szaksajtót, pszichológusokat, pedagógusokat különösképpen foglalkoztatták, számos tanulmányt, élénk hangvételű vitairatot, személyes hangú beszámólót találunk a 70-es, 80-as évek társadalmi-kulturális kérdésekkel foglalkozó folyóirataiban, többek között a *Valóságban*, a *Kultúra és Közösségben* vagy éppen az egyik bíráló hangú írást megjelentető *Élet és Irodalomban*.¹⁷

Mindenesetre az olvasótáborokban – melyek előzményei leginkább a népi írók mozgalmában, illetve az 1930-as évek népfőiskoláiban keresendők – az olvasás nem cél, hanem eszköz volt az önismerethez, illetve az értékrend, a világnézet alakításához. A mozgalom egyfajta „pedagógiai alternatívaként” is értelmezhető: egyrészt, Ratkó József meglátása szerint a nemzeti önismeretre nevelés dedikált helyszínéként a gyerekek a táborban „*olyan ismereteket kaptak, amelyek nélkül az iskolában közölt anyag teljesen közömbös maradt volna*”.¹⁸ Másrészt az olvasótáborok kritikai gondolkodásra neveltek, fókuszba helyezve a résztvevők személyiségét; olyan felületet teremtettek, ahol – szemben a kor poroszosabb pedagógiai elveivel – a vita és dialógus eszközeivel élve a részt vevő pedagógusok és diákok partneri viszonyban dolgozhatnak együtt.¹⁹ Az olvasótábori mozgalom

¹³ Babosi László: Ratkó József és az olvasótábori mozgalom (1972–1989). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2017/52. 70–93.

¹⁴ Babosi László: „Az egész országnak egy nagy olvasótáborra lenne szüksége”. Beszélgetés Kocsis István ny. könyvtárigazgatóval Ratkó Józsefről és az olvasótábori mozgalomról. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/5. 51. [50–58.]

¹⁵ Bari Károly *Holtak arca felé* című kötete 1970-ben jelent meg, a magyarországi roma irodalom egyik első példjaként

¹⁶ Babosi, 2017. 80.

¹⁷ Többek között: Merth László – Matzon Mariann – Erős Ferenc: „Szakmunkástanuló-olvasótábor, figyelem!” (Tudósítás a „szigeti társadalomról”). *Valóság*, 1978. 21/3. 89–97.; Csató Károly: Olvasótábor a margón. *KÉK – Kultúra és Közösség*, 1983/4. 4–9.; Pálffy István: Olvasótábor-e az olvasótábor? *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 5. 4.; Kamarás István: Az olvasótábor valami más. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 12. 4.

¹⁸ Babosi, 2017. 75.

¹⁹ Gergey Eszter – Laboda Lilla – Pápai Boglárka: Az Amrita Orientációs Baráti Kör évközi klubéletének folytatása nyári olvasótáborok keretén belül. In: Varga Aranka (szerk): *Amrita az ezredforduló előtt*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi

fő elemei sok aspektusban előrevetítették a szemési táborok módszertanát, a tábor, mint „kollektív mű, közös szellemi kaland”²⁰; a kiscsoportos beszélgetéseken alapuló intenzív együttgondolkodás, illetve a táborozók és táboroztatók között létrehozandó partneri viszony a cigány olvasó-, majd később többféle, szerteágazó táborokban a kisebbség emancipációs igényeivel, hangsúlyos identitás-, és közösségépítő szerepeivel egészült ki. A balatonszemési táborok előtt azonban pár évig – még egymással párhuzamosan – működtek cigány olvasótáborok is, mégpedig két, merőben különböző jellegű. Míg az egyiket a megyei tanács koordinációs szakbizottsága szervezte, addig a másikat már a formálódó és hirtelen térhez jutó roma értelmiség kiemelkedő alakjai, többek között Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő, Balogh János.

Cigány olvasótáborok

Az első, a hatalom által létrehozott cigány olvasótábort a hajdú-bihar megyei Létavértesen tartották 1979-ben. A tábort dr. Gyergyói Sándor, a megyei tanács koordinációs bizottságának titkára nyitotta meg és a Magyar Írók Szövetsége helyi csoportjának megbízásából Székelyhidi Ágoston vezette. Mialatt a táborban résztvevő ötven általános iskolás gyerek (akik a környék három, jelentős cigány lakossággal rendelkező településéről, Bagamérből, Hajdúhadházáról, Hosszúpályiból, illetve magáról Létavértesről jöttek) Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényével kapcsolatos élményeiket dolgozták fel, és látogatást tettek az író szülőfalujába, Tiszacsécsére, addig a tábor vezetői országos tanácskozást is tartottak. Ahogy arról a *Hajdú-Bihari Napló* korabeli cikke megemlékezik, a megyei népfrentbizottság rendezte egész napos tanácskozás résztvevői három referátum alapján megvitatták a cigány lakosság társadalmi beilleszkedésének és művelődésének lehetőségeit, eszközeit; az eseményen pedig részt vettek a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa titkárságának, a Minisztertanács mellett működő koordinációs bizottságnak és a legközelebb eső hét megye népfrentbizottságainak képviselői, koordinációs bizottsági titkárai.²¹ A következő években a cigány olvasótáborok is megszorodtak, Létavértes mellett Nyíradonyban és Hortobágyon is.

Székelyhidi Ágoston író – pár évvel később az MDF egyik alapítója – több cikkben is foglalkozott a cigány olvasótáborok speciális státuszával, reflektálva az államszocialista rendszer asszimilációs törekvései ellenére fennálló iskolai szegregáció tábori szegregációra fordítható problémájára. Székelyhidi hangsúlyozta, hogy a cigány olvasótáborokban résztvevő gyerekek a korábbi, más olvasótáborokban

Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislócki Henrik Szakkollégium, 2015. 177–201.

²⁰ Varga Csaba: Az olvasótáborok. *Alföld*, 1978/10. 88.

²¹ Megnyílt Létavértesen a cigány megyei olvasótábor. *Hajdú-Bihari Napló*, 1979. július 7. 1.

megismert hátrányos helyzetű, tanyasi gyerekekhez képest is nagy elmaradásban voltak, szemléletesnek szánt példákat hozva a nyelvi, kulturális hátrányokra, műveltségbeli lemaradásokra.²² Az egyik írásában pedig feltette a kérdést: ha a cigányság része a nemzetnek, akkor miért van szükség önálló tanácsí hivatali hálózatot működtetni ügyeik, többek között az olvasótáborok intézésére? Saját kérdésére adott válaszában úgy vélte,

„a közös iskolában és tanításban még fennakadást és hátrányt okozó fejlődési ütemkülönbség csökkentésének, majdani megszüntetésének egyik eszköze a cigány olvasótábor. (...) Nem az iskola helyett, hanem mellett; voltaképpen a többi kiegészítő foglalkozás között. Afféle intenzív tanfolyamnak is szánjuk az olvasótábort. Ezért ragaszkodunk a legfogékonyabb, legérdeklődőbb gyerekekhez. Bennük testesülhet meg igazán hatékonyan a szellemi és kulturális hajtóerő, társaik ösztönzésére, serkentésére is. Van cigány olvasótábor, hogy ne legyen cigány olvasótábor, válaszolhatunk olykor a kölcsönzött formulával.”²³

A néhol egzotizáló, de leginkább paternalisztikus hangvétel más újságcikkekben is felbukkan, egy 1981-es békéscsabai cigány olvasótábor kapcsán a táborvezető abban látta például a tábor célját, hogy segítsék a tehetséges cigánygyerekek felzárkózását és segítséget nyújtsanak az „*intelligens cigány és a magyar gyerekek között a még meglevő különbségek ledolgozásához*”.²⁴

A gyakorlatban azonban úgy tűnik, sem az (államszocialista, illetve a demokratikus rendszerben újraszerveződő) iskolarendszer, sem az intenzív tanfolyamnak szánt olvasótáborok nem tudták ledolgozni a különbségeket; a hazai oktatási rendszer társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó, illetve bizonyos szempontból növekvő működésmódjáról, illetve a roma tanulók rendszerbe kódolt sikertelenségéről számtalan oktatáspolitikai, szociológiai tanulmány született az elmúlt évtizedekben.²⁵ Kísértetiesnek is tűnhet Erős Ferenc szociálpszichológus 1993-as mondatait olvasni majdnem harminc évvel később, mert a pontosan megfogalmazott problémákra azóta is kevés sikeres megoldás született:

„Az egyenjogúság ideológiája mellett, az iskola, mint szocializációs közeg, a gyakorlatban az etnikai különbségeket ébren tartja, sőt kidomborítja. A diszkrimináció pedig negatív szerepet játszik a cigány gyermekek önértékelésében. (...) Az iskolarendszer,

²² Székelyhídi Ágoston: A cigánytábor a földre száll. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 19. 4.; Székelyhídi Ágoston: Hogy legyen szavuk a holnapra. Megyesi Cigány olvasótábor, *Hajdú-Bihari Napló*, 1986. július 26. 6.

²³ Székelyhídi, 1981. 6.

²⁴ Szekeres András: Olvasótábor cigánygyerekeknek, *Magyar Hírlap*, 1981. július 10. 6.

²⁵ Lásd mások mellett Kézdi Gábor és Kertesi Gábor, Radó Péter, Kende Ágnes, Ferge Zsuzsa, Forray R. Katalin munkáit.

a szocializáció egyéb intézményes és nem intézményes közegei monolit társadalomképet prezentálnak, nincsenek tekintettel a kulturális, etnikai, vallási vagy individuális különbségekre. Ez a kirekesztő, erősen szegregáló, diszkriminatív magatartás a többség részéről kész, merev alternatívákat és személyes döntést nem ismerő, nem választható identitásprogramokat rendel hozzá.”²⁶

Véleményem szerint a második típusba tartozó, önszerveződésen alapuló cigány olvasótáborok, majd az utánuk kibontakozó többi balatonszemesi táborok éppen ezt a monolit társadalomképet bontották meg és több ezer fővárosi roma fiatalnak nyújtottak egyedülállóan progresszív, talán forradalminak is tekinthető módon *merész alternatívákat* és választható identitásprogramokat.

A második típusú cigány olvasótáborokat többek között a későszocializmus első önálló roma intézménye, a Nagyidai Sztójka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázis szervezte. Természetesen ennek az intézménynek a létrejötte is beágyazódott az államhatalom „cigányügyre” vonatkozó szervezési és ellenőrzési törekvéseibe – létrejötte az 1969 óta működő CIKOBÍ-k (Cigányügyi Koordinációs Bizottságok) hatására történt.²⁷ Életre hívása hűen tükrözi azt a zavart, amellyel az államszocialista rendszer az 1961-es párthatározat után a cigányság helyzetét kezelte: a kikényszerített asszimiláció nyilvánvaló kudarcát kimondatlanul is beismerve olyan hálózatot hoztak létre, amelyben helyet kaptak korábban a rendszer ellenségének tekintett roma és nem roma szakértők, mint például Kemény István vagy Bársony János és Daróczi Ágnes.²⁸ A kerületi CIKOBÍ-k működése és karaktere nagyban függött az élükre kinevezett vezetőktől, míg egyes bizottságokba Bársony János kifejezését kölcsönvéve a „régis rendszer asszimilátorai”, vagyis minisztériumi fősztályvezetők, rendőrök, tanácselnökök kerültek, addig máshol fiatalabb, kritikusabb hozzáállású (nem ritkán roma származású) népművelők, szociális munkások kezdtek dolgozni. A Nagyidai Sztójka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázis vezetője a korábban Pestszentlőrincen cigánygondozóként dolgozó Kovács Zoltán lett.²⁹

²⁶ Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-TWINS Kiadó, 1993.126–146.

²⁷ A CIKOBÍ-k a Minisztertanács felügyelete alatt jöttek létre; a fővárosi romák által sűrűbben lakott kerületeiben és a megyékben a tanácsokkal együttműködve láttak el érdekvédelmi, képviselői és családgondozói feladatokat. A fővárosi rendszert összefogó függetlenített titkár Bársony János, a roma folklórmozgalom egyik fontos szereplője volt.

²⁸ Publikációs tilalma ellenére Kemény István a CIKOBÍ-rendszer első szakmai tanácsadója volt, Bársony pedig budapesti titkár, miközben a Rom Som cigányklub körül végzett mozgalmi tevékenysége miatt újbóloldali nacionalistának bélyegezték, és több programjukat betiltották.

²⁹ Kovács Zoltán nagyon fiatalon, 33 évesen hunyt el. Emlékére 1993-ban létrehozták a Kovács Zoltán Alapítványt és az általa fenntartott óvodát, Csepel legszegényebb roma gyermekei

Az első roma módszertani bázis, hasonlóan a bő egy évtizeddel korábban Rákospalotán formálódó Rom Som cigányklubhoz, a város szélén, a 18. kerületben alakult. Névadója Sztójka Ferenc (becenevén Fardi), 1855-től 1929-ig élt, neve az első cigány nyelvtankönyv írójaként, szótárkészítőként, költőként és műfordítóként maradt fent.³⁰ A módszertani bázis mint intézmény-típus pedig az államszocializmus sajátos képződménye volt – kezdetben szovjet mintára a tömegpropaganda és közművelődés megyéenként több körzetet összefogó helyszínéként működött.³¹ Később az úttörőmozgalomban is kiemelkedő szereppel bírt – többek között korábbi magánvillákban kialakított úttörőházak formájában³² –, majd a 70-es, 80-as évekre egyre inkább tematikusan, szakterületekre, célcsoportokra osztódott. Ebben az utolsóként említett értelmében művelődési házak váltak módszertani bázisokká, ahol a feltételek egy-egy szakterület színvonalas módszertani munkájára már eleve adottak, vagy könnyebben megteremthetők voltak. Slézia Gabriella kiemeli, hogy ezekre az intézményekre valamilyen innovatív kezdeményezés, személyi adottság és jól működő közösség volt jellemző, mint például a színjátszás területén a Pinceszínház (Kosztolányi Dezső Művelődési Ház) és a Térszínház (Ady Endre Művelődési Központ, Derkovits Klub), zenei területen a Zichy-kastély, gyermekszínházasban az I. kerületi Művelődési Központ (ma Marczibányi téri Művelődési Központ), a munkahelyi művelődés területének pedig a Fővárosi Művelődési Ház volt a bázisintézménye.³³

Ez utóbbival egy időben alapították tehát az első (és egyetlen) roma módszertani bázist, melyben Kovács Zoltánon kívül más pályakezdő roma értelmiségiek is elkezdtek dolgozni, többek között táborokat szervezni. Kovács egy 1987-es *Esti Hírlap*-ban megjelent interjújában szinte szó szerint reflektált a Slézia által megnevezett szempontokra. A személyi adottság kapcsán úgy fogalmazott:

„Annyira a személyemhez is kötődik, hogy a kerületi tanácsnál dolgoztam, mint cigánygondozó, s mivel fővállaltam ezt az ügyet, a tanács megteremtette a működési feltételeinket.”

Ami pedig az innovatív kezdeményezést illeti, Kovács azt mondta:

s számára. Magyarországon ez volt az első és ez idáig egyetlen cigány nemzetiségi óvoda, amelyet 2013 óta *Majd Megnövényk Baptista Óvoda* néven a Baptista szeretetszolgálat működtet.

³⁰ Hegedűs Sándor: Sztójka Ferenc hazatalált. *Barátság*, 2017. 24/5. 9082–9084.

³¹ Barát Endre: A felkészülés folyamatos segítése. *Pártélet*, 1977/22. 60–63.

³² Tóth József: Az úttörőházak története. *Köznevelés*, 2007. május 18. 23.

³³ Slézia Gabriella: A nyolcvanas évek – Az indulás és a kiteljesedés éve. In: Slézia Gabriella (szerk.): *Módszertári füzetek különszám. A Közművelődés házai Budapesten 5.* Budapesti Művelődési Központ, 2008.

„Amikor létrejött a bázis, még a cigányság társadalmi szervezetei sem léteztek. (...) Teljesen újszerű és egyedülálló, egyben kitaposatlan út volt a miénk.”³⁴

A bázis által, de több kerületi cigánygondozó vezetésével zajló olvasótáborok a korabeli jelentések alapján nagyon sikeresek voltak, az 1985-ös tábor szervezősekor például „voltak olyan kerületek, mint a 15., ahol a létszámba már be nem férő gyermekek szülei a hatóságoknál is panaszkodtak ezért, kérve gyermekeik táborba vitelét”.³⁵ A táborokban zajló tevékenység itt túlmutatott az egyes irodalmi művek kapcsán generált beszélgetéseken, a tábor alatt feldolgozandó témák közé bekerült a közösség, az identitás, a hazához való kötődés, az előítéletek kérdése, illetve a cigányság problémái, kultúrája is. A beszámolók alapján, hasonlóan az olvasótáborok általános célkitűzéseéhez, itt is nagy szerepet kapott a közszereplés gyakorlása, a vitakészség és a demokratizmus szabályainak, készségeinek fejlesztése.³⁶ Kovács Zoltán és az ekkor még 15. kerületi cigánygondozóként vele együtt dolgozó Zsigó Jenő 1985-ben „Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesültek, elsősorban a több éves kimagasló olvasótábori munkájukért.

Cigány családsegítő, CSZMMK, Romano Kher

A Sztojka Fardi bázis mellett tehát egy másik, újszerű, roma vezetésű intézmény is létrejött a fővárosban, ez volt a rákospalotai, kezdetben Cigány Családsegítő Szolgálatnak nevezett hely. Rákospalotán ekkor már egy bő évtizede volt jelentős helyi roma közélet; a Kozák téri Rom Som cigányklub és a köré szerveződő zenei együttes és újság a fővárosi kerületek közt talán a legélénkebb roma kulturális közeget hozta létre. A Choli Daróczi József, Péli Tamás és Daróczi Ágnes kezdeményezésével indult rákospalotai roma folkmozgalom a 80-as évekre átalakult, és a kerületi (illetve nagyon hamar fővárosi hatáskörű) roma aktivizmus főszereplője Zsigó Jenő lett, aki 1980 januárja óta dolgozott a XV. kerületi tanácsnál cigányügyi előadói státuszban. Egy vele készült korábbi interjúból idézve:

„Családgondozó voltam, szociális munkás, szociális szervező, autodidakta, tehát a lehető legtöbb információval láttam el a kerületi roma embereket, családokat. Abban az időben alakult ki a családsegítő központok rendszere, és Bársony Jánossal, aki a fővárosi CIKOBÍ titkára volt, elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mi lenne, hogyha az egyszemélyes cigányügyi előadói státuszt megpróbálnánk továbbfejleszteni, és az ország első

³⁴ Halász I. Farkas: A vándorlás vágya és lehetetlensége. Vörös ló - hegedűvel Mit tesz a cigány módszertani bázis? *Esti Hírlap*, 1987. május 19. 4.

³⁵ Jelentés a bázis 85-ös munkájáról, BFL XXIII. 102.e.4. kisdoboz

³⁶ Uo.

cigány családsegítő központját létrehoznánk a főváros és a kerület együttműködésében. Ez 1986-ban megtörtént.³⁷

A mindössze 42 négyzetméteres, volt orvosi rendelőből átalakított központ az Énekes utcában kapott helyet, a főváros egyik peremkerületének rosszul megközelíthető részén. Bár az 1990-es években a közben Romano Kher néven működő központ számos másik, belsőbb kerületi, központibb helyszínre (például a Bajza, Horánszky és Bokréta utcába) is próbált átköltözni,³⁸ ezeket a törekvéseit a VI., VIII. és X. kerületi képviselőtestületek rendre elutasították, így a központ megszűnéséig Rákospalotán maradt, az alapító okiratban meghatározott alapfeladatok ellátásához elégtelen körülmények között.³⁹

A cigány családsegítő központ a kezdetektől sokrétű, komplex tevékenységet folytatott, amelynek a szorosabb értelemben vett szociális munkán kívül meghatározó eleme volt a gyerekekkel és fiatalokkal való foglalkozás. Ez pedig elsősorban a nyári táborokat és a közép-, illetve felsőfokú oktatásban résztvevő roma fiatalok ösztöndíjazását jelentette. Ez utóbbi egyrészt teljesen újszerű és egyedülálló ötlet volt, másrészt a kor viszonyai között meglehetősen magas összeget, 3-5000 forintot jelentett havonta. A roma fiatalok havi ösztöndíjjal való támogatása a központ munkássága alatt végig kiemelkedően fontos volt, az ösztöndíjasok egyfajta közösséget alkottak, akiknek a 90-es évektől minden évben gálát szerveztek. A rendszerint a Thália színházban megrendezett eseményen a Romano Kher ösztöndíjasai komoly- és könnyűzenei előadóként, versmondóként, énekesként, sőt, képzőművészként is megmutatták magukat a közönség előtt.⁴⁰

A 80-as évek közepén azonban az ösztöndíjnak még teljesen más jelentősége volt: a támogatás rendszerének kialakítása következtében láthatóvá vált, hogy milyen minimális számban vannak csak (magukat romának valló) roma fiatalok a középfokú oktatásban, az évek során pedig, éppen az ösztöndíjak számának regisztrálásával (de nyilvánvalóan nem pusztán annak köszönhetően), ugyanilyen látványos volt a számuk emelkedése. A cigány tanulók számát a budapesti óvodákban, általános iskolákban, középfokú intézményekben (szakmunkásképzők és gimnáziumok) egyébként a CIKOBÍ-k is számon tartották, kerületenként is, éves bontásban is. Az 1984-es középiskolai adatokat tartalmazó táblázat valóban megdöbbentően alacsony számokat regisztrált: gimnáziumba összesen 31, szakmunkásképzőbe

³⁷ Neményi Mária – Szalai Júlia: Elbeszélte évtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével In: Kócze Angéla - Neményi Mária - Szalai Júlia (szerk.): *Egy-más szemébe nézve, Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 15–76.

³⁸ N.I.E.: Költözik a Cigány Ház? Egy kulturális központ viszontagságai. *Magyar Hírlap*, 1997. szeptember 8. 6.

³⁹ Zsigó Jenő: Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher Szakmai program, 2009. 5.

⁴⁰ Sz. Sz.: Roma ösztöndíjasok bemutatkozása, *Köznevelés*, 2000. 56/24. 21.

74 roma származású tanuló járt, a fővárosi összlétszám 0,13 és 0,22 %-a.⁴¹ Azok az interjúalanyaim, akik az első balatonszemesi középiskolás táborban részt vettek, pontosan reflektálnak erre a tényre, ahogy Lakatos György, a Romano Glaszo együttes és a Budaörsi Tanoda vezetője fogalmaz:

„1988-ban kerültem Budapestre, és akkor ismerkedtem meg Zsigó Jenőékkel és a CSZMMK-val. Én ott ösztöndíjat kaptam, mint ahogy pár másik fiatal még. Akkor még 20 fiatal sem járt középiskolába itt Budapesten, tehát nagyon kevesen voltunk.”

Szilvási István zenész, tévés-rádiós műsorvezető, szerkesztő ugyancsak nagyon alacsony létszámra emlékszik a kezdeti időkből: „*Ez akkor kb. 65 gyereket jelentett, ebben benne voltak, akik festőnek, kőművesnek tanultak és középiskolában gyakorlatilag 12-en voltunk.*” Az ösztöndíj megítélésének nulladik lépése a középiskolában tanuló roma tanulók megtalálása volt, ehhez a központ az összes budapesti középiskolába kiküldött egy felhívást, így lehetett összeszedni azt a maroknyi fiatal, akiket az első nyári táborba, illetve év közben a rákospalotai középiskolás klubba lehetett hívni. Az, hogy mennyire újdonság volt ez a fajta megkeresés, illetve a roma származásra való ilyen direkt reflektálás, plasztikusan kiolvasható az alábbi interjúrészletből:

„És akkor engem megkeresett az osztályfőnököm, hát azért lehetett rajtam látni, meg a nevem alapján, meg mittudomén, hát nem beszélünk erről sosem, mert ez ciki téma volt, kellemetlen volt mindenkinek, még nekem is akkor, cigányságról beszélni. De az osztályfőnököm megkeresett és mondta, hogy mit szólnék hozzá. Hát nem vonakodtam, beadunk egy pályázatot és elnyertem”.

Közben az intézményes háttér is változott: míg az első két évben a Nagyidai Sztojka Fardi bázis Visegrádon, a Fővárosi Rehabilitációs Kórház udvarán szervezte az olvasótáborait, addig a XV. kerületiek elkezdhették bérelni a SZOT Dél-dunántúli Üdülési Igazgatóság balatonszemesi üdülójét, ami egy 8424 m²-es telken három épületből állt. A levéltári iratok szerint azonban a bázis egyre nehezebben birkózott meg a feladataival (a beszámolók szerint a közeli Havanna lakótelep okozta a legtöbb nehézséget), így a „*hatékonyabb munkavégzés és különösen a gyermek-üdültetés területén tapasztalható párhuzamosságok felszámolása*” érdekében a két intézményt összevonták, és 1987-től Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központnak (CSZMMK) nevezték, vezetője Zsigó Jenő, helyettese pedig Mester Zsuzsa lett. Az összevonásról szóló rendelkezés külön kiemelte, hogy:

⁴¹ 5. Számú melléklet

„a hátrányos helyzetű fővárosi cigány gyermekek életmódformáló nyári táboroztatása az eddigi leghatékonyabb forma a helyes szokások elsajátítása, a beilleszkedést szolgáló igények és normák kialakításának elősegítése területén (eddig 9 év alatt kb. 2000 fő részvételével).”⁴²

A fővárosi hatáskörű központ létrehozása egyébként Bársony János ötlete volt, és ahogy Mester Zsuzsa az interjúban felidézte, a rákospalotai családsegítő, szociális munkáról való szintlépés nem volt feltétlenül könnyű:

„Bársonynak volt az ötlete, hogy akkor legyen ez fővárosi fenntartású, módszertani központ. Mi nem szívesen kezdtük el ezt, mert szerettük a palotai munkát, sok gyereknek segítettünk. A mai napig, ha virrasztás van, a táborok szoba kerülnek, tehát ez a rákospalotai folklórnak egy teljesen élő része lett, úgy mesélik a táborokat. Ha találkozunk, akkor minden alkalommal elsírnak magukat és kérdezik, hogy az ő gyerekeiknek miért nincs. Szóval ez abszolút rákospalotainak indult. Aztán megemésztettük, hogy fővárosi hatáskörben fogunk dolgozni.”⁴³

A CSZMMK 1987. június 8-i alapítólevelében az alábbi feladatokat határozták meg: cigány fiatalok tehetséggondozása, művelődési táborok, foglalkoztatottság segítése, cigány művelődési rendezvények szervezése, cigány művelődő közösségek fenntartása és támogatása, cigány művelődési módszertani segítség biztosítása. A központ tevékenységi köre fokozatosan szélesedett, például a részben speciálisan a roma képzőművészeknek szervezett alkotótáborokban, illetve az ott résztvevő alkotók által egyébként festett művek megvásárlásával létrejött képzőművészeti gyűjtemény kezelésével. A közel 3000 festményt és szobrot számláló gyűjteményt számos hazai és nemzetközi kiállításon bemutatták,⁴⁴ a 2009-ben megjelent *Cigány festészet – Magyarország 1969–2009* címet viselő képzőművészeti album pedig máig az egyetlen ilyen részletességgel és igénnyel összeállított mű.⁴⁵

Szemesi táborok

Ahogy az a táborok, illetve az ösztöndíjazás előkészítésénél kiderült, a CSZMMK a kezdetektől különös hangsúlyt fektetett a velük kapcsolatba kerülő fiatalok roma

⁴² BFL XXIII. 102.e. 4. kisdoboz

⁴³ Részlet a Mester Zsuzsával készült interjúból, 2021. november 8. A szerző tulajdona.

⁴⁴ Rézműves Melinda, a Romano Kher egykori munkatársa személyes közlése.

⁴⁵ Sárközi Éva: A magyar cigány festészet negyven éve. Kortársainknak, és azoknak, akik a jövőben születnek majd a földre. 2010. május. 21., <https://www.prae.hu/article/2713-a-magyar-cigany-festeszeti-negyven-eve/> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

identitásának kihangosítására, problematizálására. Ahogy Mester Zsuzsa, a központ egykori vezetőhelyettese fogalmazott a vele készült interjúbán:

„Mi az első pillanattól fontosnak tartottuk, hogy ők magukról, meg a világról, meg a cigányok helyzetéről tudjanak, hogy tudatosan viszonyuljanak ehhez. A múltkor valaki átküldött egy videót az egyik ilyen táborból, és megrázott, hogy milyen komolyan vettük mi őket, és ez nekik is furcsa volt. Akkor ők először beszéltek nyíltan a cigányságukról, az identitásukról, pláne így plenárisan. Megrázta őket egyébként, tehát tiltakoztak is sokan, és volt, aki otthagya, de ha visszagondolok erre, akkor úgy tűnik, hogy Budapesten, aki számít ma, egyáltalán megjelenik a cigányok között, azok közül nagyon sok ott volt Szemesen, tehát ez volt a kiindulópontja.”

Az, hogy milyen megrázó, illetve milyen katartikus volt ez a felismerés, pontosan kirajzolódik Lakatos György szavaiból, így tőle érdemes hosszabban idézni:

„Én előtte is sokat táboroztam, jó gyerek voltam általános iskolás koromban, és minden nyáron vittek sporttáborokba, katonai táborba, irodalmi, orosz nyelvi táborba. Itt viszont ezek kifejezetten cigány táborok voltak, tehát akik oda lejártak, azoknál az, hogy valaki cigány, az egy pozitív visszajelzés volt. Pozitívumként élhették meg a cigányságukat, minden pozitív volt, ami a cigánysággal kapcsolatos volt. Az addigi életem során viszont minden negatív volt, ami a cigánysággal kapcsolatos. És azok a gyerekek is, vagy bárki, aki lejött a szemesi táborokba, az azt élhette meg, hogy itt nem ciki cigánynak lenni, ahogy az élet más területein, az iskolában például igen. Itt tök jó, ha cigány vagy, örülünk neki, ha cigányul beszélsz, ha cigányul énekelsz, ha táncolsz, ha beszélsz a családdról, ha magyar cigány vagy, szóval itt profitálhattak az emberek abból, hogy cigányok voltak. Ez nekem egyrészt borzasztóan tetszett, másrészt szinte az egész gondolkozásomat a világról megváltoztatta. Én addig bújáltam, annak ellenére, hogy cigány voltam, sehol nem szerettem erről beszélni, kerültem ezeket a témákat, viszont már az első év után, tehát 89-ben úgy mentem haza, hogy megváltozott.”

A táborba való érkezés, az ott kibontakozó beszélgetések nemcsak a cigányság, roma identitás első nyilvános tematizálását jelenthették, hanem a teljesen általánosnak mondható (és a fenti idézetből is egyértelműen kirajzolódó) hátrányos megkülönböztetés, kirekesztettség ellen való megküzdési mechanizmusok kialakítását is. Ahogy az egyik, YouTube-on fellelhető videón fogalmaz az 1988-as középiskolás tábor beszélgetésén részt vevő fiú:

„A félelem vált ki belőlem agresszivitást. Ilyen szorongásérzés van bennem mindig. Fel szálllok a metróra, és egyedül utazom és ilyen szorongás fog el. (...) Engem nem az idegesít, hogyha azt mondják, hogy cigány vagyok, én arról nem tehetek. Most mondjam, hogy büszke vagyok? Ez olyan általános kép, hogy mindenki azt mondja, hogy büszke

a cigányságára, hát biztos, aki megteheti, az biztos büszke. Biztos én is, de ezt még nem mondtam meg magamnak.”⁴⁶

Azt, hogy a balatonszemesi táborokban hogyan tematizálták a romák magyarországi helyzetét, nagyon erőteljesen befolyásolta Zsigó víziója. Egy 2005-ös, Neményi Mária és Szalai Júlia által készített interjúbán úgy fogalmazott:

„Visszatérve a nyolcvanas évek végéhez, mi más utat tartottunk egyedül választhatónak: a nemzetiségi és politikai jogok gyakorlását. Szembeszálltunk azzal a régi roma bölcsességnek föltüntetett nézettel, miszerint a cigányság sorsa az alkalmazkodás, hiszen kis nép, nagyfokú előítéletesség veszi körül, ezért nem szabad soha követelésekkel előállnia, nem szabad magát egyenlőnek tekintenie másokkal, nem szabad az egyetemes emberi és alkotmányos jogokban gondolkodnia.”⁴⁷

Zsigó, munkatársaival együtt, többek között Mester Zsuzsával, Lindenfeld Péterrel, Balogh Jánossal, Daróczi Gyulával egész évben dolgozott azon, hogy a nyári táborok alatt a táborozók megfelelő módon „indoktrinálódjanak”, és a hátrányos társadalmi helyzetükkel merjenek szembemenni.

A romák egyenlőtlen, igazságtalan státuszának megváltoztathatóságát természetesen az is erőteljesen befolyásolta, hogy a gyerekeket roma származású táborvezetők és meghívott előadóként híres roma művészek, alkotók, közéleti szereplők vették körül. A vele készült interjúbán Daróczi Gyula arra is felhívja a figyelmet, hogy a meghívott vendégekkel zajló beszélgetéseket is alapos előkészítő munka előzte meg, hogy a gyerekek utána személyes kapcsolatba kerüljenek velük és kelően motiváltak legyenek.

„Provokálni kellett a gyerekeket, hogy kérdezzenek – előző nap mi mindig beszéltünk a gyerekekkel, hogy jön hozzánk a Lakatos Menyhért, aki ezt írta, azt írta, egy cigány ember, és akkor már előlegeitettük a terepet. Volt egy mag, akikkel egymásra néztünk, és már tudtuk, hogy mit kell tennünk, nem kellett magyarázni.”⁴⁸

A cigányság pozitív identitásként való megélésével gyakran itt először találkozó fiataloknak tehát roma példaképek mutatnak mintát; bizonyítékaul annak, hogy a romaságot felvállalva is lehet sikereket elérni. Ahogy az egyik interjúbán elhangzik:

⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=qkvcSEmIFmE&t=10254s> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

⁴⁷ Zsigó Jenő: Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In: Neményi Mária-Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.

⁴⁸ Daróczi Gyula interjú, 2021. november 11. A szerző tulajdona.

„Én nyaranta kaptam ezeket a fantasztikus élményeket, és olyan emberektől kaptam, akik egyrészt a mai napig a példaképeim, másrészt pedig az egész cigányügyet meghatározták, tehát Zsigó Jenő, Péli Tamás, Szentandrassy István, Balogh János.”

A cigányság helyzetét a beszélgetések során több aspektusból is körbejárták, ahogy az egyik volt táboros mesélte a vele készített interjúban, ő Balatonszemesen hallott először a cigányságot érintő párthatározatokról, illetve a szocializmus sajátos munkaerőpiaci kategorizációjáról, ami a megfogalmazásában egyfajta kaszt-rendszerként működött, eleve elrendelve, hogy „*bányász, útépítő munkás, kubikus lehetőleg legyen cigány, de például közigazgatásban, irodai munkára, rendőrségen, orvos ne lehessen az.*” A táborokban átadott tudás egyrészt egyfajta rejtett tantervként, sokszor indirekt módon, játékok, vetélkedők által jutott el a fiatalokhoz, másrészt egy olyan ismeretanyagot jelentett, ami a formális oktatásban sehol nem szerepelt. Ahogy az egyik interjúban elhangzik:

„Én később jöttem rá, hogy az, hogy ők ott táboroztattak gyerekeket, ez csak egy eszköz volt arra, hogy elképesztő mennyiségű tudás- és ismeretanyagot és hát élményt átadjanak, élményszerűen, ugye így sokkal jobban be tud épülni az emberbe. Én magam is elsajátítottam ezt a tudást, ami mind a mai napig, tehát előtte sem és azóta sem, egyetemi szinten nem megtanulható, mert nem tanítják, vagy rosszul, vagy csak egy bizonyos részét tanítják.”

Bár a magyarországi társadalomtudományi (elsősorban antropológiai és szociológiai) kutatóhelyek és egyetemi tanszékek évtizedek óta foglalkoznak a romák helyzetével, 2012-ben pedig a PTE-n megalapult egy különálló Romológia Tanszék, a komplex, kulturális, társadalmi, politikai kérdéseket is magába foglaló tudásátadás még mindig nagyon ritka, az 1980-as évek végén pedig nyilvánvalóan teljesen egyedülálló volt. Ahogy az egyik 1988-as középiskolás táborban résztvevő fiú tömören megfogalmazta: „*Ez a tábor nem arról szól, hogy a Balatonnál üdüljünk, és a hasunkat süttessük, hanem egy ügyet képvisel, a cigányügyet.*”

A fent vázolt explicit roma identitásépítés természetesen csak a középiskolás korosztály táboraiiban működhetett, a kerületek szerinti felosztásban érkező általános iskolás (esetenként akár óvodás korú) gyerekek számára más eszköztárra volt szükség. Amikor arról kérdeztem interjúalanyaimat, hogy mi volt ezekben a táborokban az alkalmazott módszertan, hogyan lehetett ezt az újfajta megközelítést átadni olyan gyerekeknek, akik nagy eséllyel más körülmények között, az év többi részében nem beszéltek a cigányságukról, sem más társadalmi kérdésekről, meglepően egységes válaszokat kaptam. Minden interjúalanyom, az egykori táboroztatók és táborozók is egyrészt a nagyon sűrű, intenzív programszervezést, másrészt a gyerekek felé irányuló hangsúlyos figyelmet és szeretetet emelték ki. Az első tehát azt jelentette, hogy a „*gyerekeknek egy pillanatnyi szabadideje nem volt*”,

minden percük be volt osztva a reggeli tornától kezdve a délelőtti kiscsoportos beszélgetéseken, foglalkozásokon és délutáni strandoláson keresztül az esti programokig, amelyek nagycsoportban, teljes létszámmal zajló műveltségi és sportvetélkedőket, játékos versenyeket, illetve közös zenélést és táncot jelentettek. Ebbe a nagyon intenzív, fárasztó programba organikusán épült be a Rézműves Melinda néprajztudós, a Romano Kher egykori munkatársa által „népismeretnek” nevezett kulturális tudásátadás. A különböző roma népszokásokról, a (főleg) oláh cigány hagyományokról jellemzően a kiscsoportos együttlétek alatt beszélgettek, akár a késő esti lefekvés előtti fél órában. A pályáját a Sztojka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázisban kezdő Szőke Judit, aki ugyancsak Balatonszemesen, de nem a Romano Kher saját, hanem a 8. kerület gyerektáborait vezette, a sűrű programok kapcsán úgy fogalmazott:

„volt egy ilyen fura atmoszféra, a rengeteg program, amibe a gyerekeket behajtottuk, az, hogy állandóan alkotó közegben voltak, hogy látták a felnőtt cigányokat működni, ami nekik új volt, ebből kijött valami egészen különleges atmoszféra, ami a gyerekeket súlyosan megérintette.”

A Romano Kher saját táboraiiban azonban a legdirektebb kultúraátadás minden bizonnyal az „autentikus” roma zene megismertetésén, tanításán keresztül történt. Az évtizedek óta zenekarvezetőként is tevékenykedő Lakatos György például itt találkozott először ezzel a zenei műfajjal:

„elkezdem megtanulni gitározni – én zenéltem előtte, trombitáztam, de hát a cigány folklórban akkor nagy divatja volt a gitárnak. És akkor énekeltük ott a tábori dalokat, cigány népdalokat, de én nem tudtam gitározni, és akkor ott a táborvezetők látták, hogy meg akarok tanulni, és ott rakosgatták az ujjaimat a húrokra.”

A közös zenélésekben, a népzenei kultúra átadásában természetesen evidens szerepe volt annak, hogy a táborvezetők közül Zsigó Jenő és Balogh János az Ando Drom együttes alapítói is voltak. Ahogy Rézműves Melinda kiemelte, a kezdeti időszakban Balogh a délutáni strandoláshoz is mindig kivitte a gitárt. Ennek a „virágkornak” a Balaton parti közös zenélései tehát bizonyos mértékben pótolták a középiskolás korosztálynak szervezett tematikus beszélgetéseket – a „*dalokon keresztül érzéseket, odafigyelést, ragaszkodást lehetett közvetíteni.*”⁴⁹ A zenének természetesen a középiskolás táborokban is kiemelkedő szerepe volt, ahogy Szilvási István említette az interjúban:

⁴⁹ Részlet a 2022. január 10-én készített interjúból. A szerző tulajdonában.

„az esti programokra mindenféle zenekarokat hívtak meg, zenei, táncos előadókat. (...) Ott tanultunk meg egy csomó dalt, ott ismertük meg egy csomó zenekar dalait. Akkor történt, 1987-ben, hogy a Kalyi Jag kiadta az első lemezét, az ősrobbanásként hatott a cigány folklórkultúrára és aztán ránk is.”

A tábori rejtett tanterv másik fontos eleme a gyerekek felé megvalósuló kiemelkedő (máshol talán soha nem tapasztalt) figyelem, elfogadás és szeretet volt. Daróczi Gyula és Rézműves Melinda is kiemeli, hogy a szemesi táboroztatás alapja a kezdetekkor, Bodajkon megszervezett táborvezetők táborában összeállított etikai kódex volt, amely az évek során nemcsak a saját, Romano Kheres, de a többi szervezet által vezetett táborban is fontos sorvezető maradt. Továbbá, az elfogadó, biztonságos légkör kialakításában minden bizonnyal nagy szerepe volt a szülőkkel való szoros kapcsolat kialakításának. A CSZMMK és később a Romano Kher saját közösségéhez elsősorban a rákospalotai, sok esetben hagyományörző oláh cigány családok tartoztak, akik bizalmát ahhoz, hogy a gyerekeiket (főleg a lánygyerekeket) elengedjék egy táborba, külön feladat volt elnyerni. Mester Zsuzsa visszaemlékezése szerint ebben annak is szerepe volt, hogy:

„a palotai oláh cigányok amúgy is nagyon komoly saját identitással éltek, aminek a gádzsó világához semmi köze nem volt. Ez is egy attrakció volt az elején, hogy ennyi gádzsót, akik mi vagyunk ott, azokat ők abszolút természetesen elfogadták, azelőtt ők nem találkoztak ilyesmivel.”

Rézműves Melinda ezt azzal egészítette ki, hogy a szülőknek – éppen azért, mert a táboroztató roma és nem roma felnőttek egész évben foglalkoztak a gyerekekkel és pontosan ismerték a szokásaikat – nem kellett annyira kilépni a komfortzónájukból, és biztosan tudhatták, hogy a gyerekek a táborban biztonságban vannak és a (kamaszodó) lányaik jó híre sem fog megsérülni. Ugyanezt a kifejezetten a hagyományörző oláh cigány lányok biztonságára vonatkozó extra figyelmet emelte ki Szőke Judit:

„Iszonyú strapásak voltak a táborok, annyira fáradtak voltunk, hogy majdnem belehaltunk, de éjszaka meg vigyázni kellett rájuk, mert az meg a szülőknek volt az elvárásuk – akkor még nem volt divat, hogy elengedjék a gyereküket a család nélkül valahova. Ott egy nagyon nagy bizalmat kaptunk, ami miatt nekünk nem volt szabad aludni, hogy nehogy éjszaka a fiúk átmenjenek a lányokhoz, az nem lett volna eltűrve.”⁵⁰

Szőke azon megjegyzését, hogy a 80-as évek végén még egyáltalán nem volt szokványos, hogy a fővárosban élő roma gyerekek táborozzanak, a többi

⁵⁰ Részlet a 2021. november 18-án készített interjúból. A szerző tulajdonában.

interjúalanyom is alátámasztotta. Ahogy Rézműves Melinda fogalmazott: „*mi azokat a gyerekeket visszük táborozni, akik nem kellettnek senkinek*”. Ezek a gyerekek, akik az addigi életük többi szocializációs terepén (óvodában, iskolában, más intézményes környezetben) sokszor a sikertelenséggel, elutasítottsággal találkoztak csak, itt tapasztalhatták meg először, hogy érdekesek, szerethetőek, tehetségesek. Ahogy Mester Zsuzsa hangsúlyozta:

„Nagyon figyeltünk arra, hogy abszolút a gyerekekről szóljon ez. Nagyon sok meleg, személyes kapcsolat alakult ki, ezek a mai napig tartanak. Valószínűleg nem nagyon találkoztak ők az iskolában felnőttekkel való ilyen kapcsolattal. Az, hogy nekünk természetes volt, hogy velük ettünk, addig senki le nem feküdt, amíg az összes gyerek nem aludt.”

Rézműves ezt úgy fogalmazta meg, hogy a résztvevő gyerekek itt tudtak egyáltalán először felszabadultan gyereknek lenni, akiknek Balatonszemesen adatott meg elsőként, hogy átélhessék magát a nyaralás műfaját, „*hogyan lehet a Balatonnál lenni, lehet fürdőruhában lenni.*”

A balatonszemesi táborok módszertana – az Etikai kódex megalkotásán kívül – nem volt leírva, a Romano Kherhez pályázó kerületek és más szervezetek mégis ismerték, és nagyrészt követték azt. Abban, hogy a módszertan nagyjából egységes és minden táboroztató szervezet számára ismert volt, nagy szerepe volt a táborokat előkészítő és utólag kielemező beszélgetéseknek, amelyeket vagy helyben Szemesen, vagy a Tavaszmező utcai Roma Parlamentben tartottak. Ezek a beszélgetések egyrészt nagyon alapos önvizsgálatot és kritikai reflexiót jelentettek, amely során a táborvezetők apró elemekre lebontva vizsgálták a tábori tapasztalatokat, nehézségeket, sikerélményeket és közösen gondolkoztak a szükséges változtatásokról, újításokról. Másfelől az előkészítő szakasz, amely akár havi rendszerességgel találkozásokat is jelenthetett, egyfajta szabadegyetemként is leírható, ahova a szervezők ugyanúgy hívtak vendégeket, mint a táborba, ennek köszönhetően pedig a beszélgetések a konkrét szervezési kérdéseken túl általánosabb társadalmi, elméleti problémákra is kiterjedtek.

Ahogy a táborok esetében, úgy itt is megállapítható, hogy egy olyan tudásanyag halmozódott fel, amely ilyen formában sehol máshol nem kapott teret, illetve hogy a tudásátadás révén a táboroztató fiatalok is olyan kompetenciákat sajátíthattak el, amiket a táboron kívüli, a szakmai és a civil életben is kamatoztathattak. Lakatos György megfogalmazásában:

„Havonta találkoztunk, tábori megbeszélések voltak, ahol tők jókat vitatkoztunk. Veszedelemek voltak, nagyon komoly előadások a cigányságról, a gyermeki viselkedésről, a pedagógiáról, olyan előadások voltak, hogy azóta sem hallok ilyeneket. Olyan emberek jöttek el (például Ferge Zsuzsa), akik ma az egész világon előadásokat tartanak, és nekünk megadatott, hogy ők nekünk is tartottak. (...) Azt kell mondjam, akik részt vettek

ebben, egy egyetemet végeztek el az évek során, mert olyan hihetetlen tudást kaptak. Mi is így voltunk, hogy középiskolásként elkezdjük és pár év múlva azt lehetett látni, hogy huszonéves fiatalok simán ki mernek állni vitatkozni pedagógusokkal, bárkivel fel tudják venni a versenyt intellektuálisan, bármiben, mert megkapták azt a tudásanyagot, nemcsak ahhoz, hogy felelősséggel el tudjanak vinni gyerekeket táborozni, de azon kívül is, mert a cigánysággal kapcsolatos ismeretanyagot akkor sehol máshol nem tanították.”

A közös tudás tehát egy hasonló táborozási eszköztárat és szemléletmódot eredményezett, és ahogy Rézműves Melinda fogalmaz, a többi pályázó kerület és szervezet is pontosan ismerte azt a szempontrendszert, ami alapján a Romano Kher elbíráltta a pályázatokat, az évek során pedig nagyjából kialakult, hogy melyek azok a kerületek, amelyek rendszeresen rendeznek táborot Szemesen.

Az egységes módszertan és hasonló elvek mellett természetesen különféle megközelítések és eszközök is megjelenhettek a táborokban. A Szőke Judit által vezetett 8. kerületi gyerektábor például nagyobb hangsúlyt fektetett az alkotói folyamatokra, itt a „népismerettel” való ismerkedést nagyrészt kiváltotta a tábor ideje alatt készített újság. Ebben a másféle irányban az is szerepet játszhatott, hogy a rákospalotai, egységesebb kulturális gyökerekkel rendelkező oláh cigány gyerekekkel szemben a 8. kerületiek Szőke szerint sokkal vegyesebb háttérűek, „asszimilálódott, elszegényedett, semmilyen identitással nem rendelkező gyerekek voltak.” Az újságírás, a közös alkotás ugyanakkor itt is a már sokat emlegetett, közös elveken alapult: nagyon sűrű tervezésű programokon, hogy a gyerekeknek legyen miről írniuk, és a gyerekek felé irányuló őszinte kíváncsiságon, illetve nagyon hangsúlyos dicséreten, ami miatt elhihetők, hogy érdemes magukról írni, és hogy amit alkotnak, az értékes. Ezen felül az újság készítése Szőke szerint egyfajta fricska is volt, amivel a roma gyerekek azt bizonyíthatták, hogy nemcsak a társadalmi sztereotípiáknak megfelelő tevékenységekben, zenében, táncban jók, hanem más, intellektuális kifejezőmódokban is. Szőke szavaival:

„Én az újságot azért is találtam ki, egyrészt hogy alkossunk, hozzunk létre dolgokat, mutassuk meg mindenkinek – ne csak magunknak – hogy ezek a gyerekek milyen csodálatosak. Másrészt, hogy tovább éljen ez a tábori élmény és az újságon keresztül ez tovább él. Most már felnőttként több régi gyerek mondja, hogy őrizgetik az újságot, és mutatják is, hogy nekünk ez még megvan. Ez egy ereklje: egyrészt nagyon kevés fénykép készült róluk családi körben, akkor még nem volt divat a fényképezkedés. Ezért nagyon nagy dolog volt, hogy ők látják magukat fotókon, meg van örökítve a gyerekkoruk ezekben az újságokban.”

A különböző háttérű gyerekek táboroztatása más szempontok szerint is felmerült, akár az év közbeni előkészítő-értékelő beszélgetéseken, akár magában a tábor megvalósításában. Egyrészt izgalmas epizód volt a fővárosi roma gyerekek mellé

néhány nyáron keresztül meghívott tiszabői gyerekek jelenléte. A táboroztatók szempontjából, ahogy Lakatos György fogalmaz: „*Ez akkor egy jó kontrollcsoport volt, mert össze lehetett hasonlítani a budapestieket és vidékieket. Azért ilyen jelle-
gű mozgalmak még nem nagyon indultak el vidéken annak idején, viszont Budapest már nagy előnyben volt.*”. Másfelől, az ország egyik legszegényebb térségében található, jáász-nagykun-szolnok megyei zsákfalu tulajdonképpen logikusan illesz-
kedett a szemesi táborok világába. Tiszabón ugyanis, a régióban teljesen egyébként egyedülálló módon, 1989-től a Waldorf alternatív pedagógiai módszerein alapuló Freinet-műhely működött, amelyben a gyerekekkel a drámapedagógia módszereivel, újságírással, egyedi készségfejlesztéssel foglalkoztak.⁵¹ A másik kérdés, ami többször felmerült, az a roma és nem roma gyerekek együtt-táboroztatása. Egy 2000-es, a YouTube-on megtalálható előkészítő beszélgetésen maga Zsigó Jenő hozta fel az együtt-táborozás kérdését:

„Van annak is előnye, ha közös helyre mennek cigány és nem cigány gyerekek, de annak is van előnye, ha először egymás felé fordulhatnak, védett körülmények között, mert köztudott, hogy van mit megismerniük egymás között is a cigány gyerekeknek”.⁵²

Végül a Romano Kher táborai nagyrészt megtartották a „védett” körülményeket, és kizárólag roma gyerekeket táboroztattak. Ahogy Szőke Judit megfogalmazta: „*Ez egy szegregált tábor volt. Erre mindenkinek kell, hogy legyen egy válasza. Hogy hogyan képviseli egy szegregált program az integrációt.*” Az utódtáborok viszont esetenként már szakítottak ezzel az elvvel, Lakatos György saját táborai-
ban például kifejezetten figyel a keveredésre:

„Mi például csak úgy táborozunk már nagyon hosszú ideje, hogy biztos, hogy viszünk magunkkal magyar gyerekeket is. Míg annak idején, emlékszem, Balatonszemesen nagyon sok olyan tábor volt, ahol nem volt egyetlen magyar gyerek sem. Mi viszont rendkívül fontosnak tartjuk, hogy legyenek magyar gyerekek is, ugyanúgy a felnőttek között is ne csak cigányok táboroztassanak, hanem közösen a magyarokkal.”

A balatonszemesi üdülőt 2001-ben a Fővárosi Önkormányzat eladta, így a Romano Kher a következő években különböző ideiglenes helyeken (többek között a Péli Tamás Születés-pannóját is rejtő Tiszadobi Andrassy Kastélyban működő gyerekvárosban) szervezte meg a táborozást, majd 2006-tól ismét egy „saját” helyen, Fonyódon. A fonyódi épület azonban az átadáskor használhatatlan volt, mivel évek óta üresen állt, így komoly felújítási munkálatokra volt szükség.⁵³ A Fővárosi

⁵¹ Imrei István – Balogh Klára: Freinet-műhely Tiszabón. *Iskolakultúra*, 1996/3. 82–90.

⁵² <https://www.youtube.com/watch?v=rK8EBs2u1qo> (letöltés ideje: 2022. november 14.) A további idézetek is itt érhetők el.

⁵³ Zsigó, 2009. 5.

Közgyűlés azonban folyamatosan csökkentette a Romano Kher költségvetését, a lassú kivéreztetés végére pedig, 2010-ben a Romano Kher – Cigány Ház megszűnt, jogutódja a Fővárosi Roma Kulturális Központ (FROKK) lett, vezetősége lecserélődött. A megszorításokkal természetesen nemcsak a táborok fogytak meg, de a kezdetektől nagyon sikeres és egyedülálló ösztöndíjprogram is a töredékére csökkent.

Siker vagy kudarc: a balatonszemesi táborok öröksége

A több mint két évtized alatt hozzávetőlegesen 30.000 táborozót és több ezer ösztöndíjast fogadó emblemikus intézmény ugyan már több mint tíz éve nem végzi tevékenységét, de a hatása implicit és explicit módon is továbbgyűrűzik. Míg egyes interjúalanyaim továbbra is évről-évre táboroztatnak különböző vidéki és budapesti szervezetek és pályázati források bevonásával, másoknak a szakmai életük egyéb területein bukkan fel az egykori szemesi táborok módszertana, szemlélete. Szilvási István például a 2000-es évek végén megrendezett Athe Sam fesztiválokat, illetve a különböző roma médiafelületeken (Dikh TV és Rádió) való működésmódját is a Szemesen tanultakhoz köti. Míg a fesztiválok esetében azt a tudását kamatoztatta, hogy:

„hogyan kell nagy tömeget magas színvonalon szórakoztatni egy olyan rendezvény-sorozattal, ami nem csak a fellépőkre, hanem egy nagyon széles körre hatással bír lenni; ami mozgalmi érzéseket kelt, amiben mozgalmárrá válik egy normál hétköznapi ember, érzi a közösséghez való hozzátartozást”,

addig a műsorvezetés során ez azt jelenti, hogy tud

„riportot készíteni úgy, hogy a legutolsó vidéki cigányember is azt érezze, hogy ez az én emberem, ez jót akar és én megyek vele, mert jó, amit csinálunk és ez az enyém, nem vagyok kirekesztve, hozzám szól.”

A táborok leginkább szembetűnő öröksége az a sikeres közösségépítés és pozitív identitásépítés, aminek hatására sok régi táborozó egyrészt a mai napig (akár szakmai, akár személyes) kapcsolatban van egymással, másrészt, az írásom elején megfogalmazott hipotézisnek megfelelően, a „cigányügyben” tevékenykedik. Mester Zsuzsa ezt úgy fogalmazta meg az interjúban: „*Ha van értelmisége ma a cigányságnak, akkor az nekünk köszönhető*”, az értelmiségivé válásban pedig komoly szerepe lehetett annak, hogy a pénzbeli és egyéb támogatásnak köszönhetően évről évre több roma fiatal szerzett nemcsak érettségit, de felsőfokú diplomát is. Zenekarokat, oktatási szervezeteket, vidéki és budapesti tanodaprogramokat,

kulturális intézményekben dolgozókat sorolhatnánk, akik egykor Balatonszemesen táboroztak, ahogy Lakatos György utal rá:

„minket akkor ott úgy megfertőztek ezzel a vírussal, Zsigó Jenőék és a többiek, hogy mind a mai napig hat ránk, ez a vírus nem hajlandó elmenni tőlünk. Én nem is tudnám elképzelni magamat, hogy máshol dolgozzak, nem is értek máshoz. Amikor elvégeztem a hajózási középiskolát, soha többet nem foglalkoztam ezzel. Azokkal az emberekkel, akikkel ott együtt kezdtünk, ez kb. 15 ember, velem egy korosztály, tehát a mostani 48–50 évesek, nagyon komolyan ragaszkodnak, és mind a mai napig táboroznak, vagy valamilyen mozgalomban vesznek részt, vagy politikai úton is részt vesznek a cigányügyben. Mindannyian itt vagyunk, és senki sem esett ki, mindenki megmaradt ebben a civil életben.”

Ez a gazdag örökség azonban mintha csak befelé látszódná, a mai magyar roma közélet informális kapcsolati hálóiban, a különféle szellemi és művészeti műhelyek szemléletmódjában. Bár személyes kapcsolódásokon keresztül egyes tanodaprogramok és nyári táborok továbbviszik a fent bemutatott megközelítést, a szemesi táborok módszertana nincs leírva sehol és a magyar pedagógustársadalom nagy része valószínűleg sosem hallott róla. Bár ez a módszertan sok ponton találkozik a különböző alternatív, személy- és gyerekközpontú pedagógiákkal, amelyre a főváros és az ország számos, szegregációval és a roma gyerekek kirekesztésével szembesülő iskolájának szüksége lehetne, ez a felhalmozott tudásanyag nem csatornázódott be a hazai oktatástudományba. Ahogy Szőke Judit érzékletesen fogalmazott:

„Balatonszemes egy bölcső volt. Egy olyan kivételes hely, ahol meg tudtuk mutatni, hogy szerintünk hogy kellene bánni a gyerekekkel Magyarországon. A cigánygyereken keresztül. Mi egy olyan típusú pedagógiát csináltunk, amit ma alternatív pedagógiának hívnak, aminek akkor még híre-hamva nem volt. Hogy hogyan kell gyerekekkel bánni úgy, hogy egy kultúrának az elemeit értékként használjuk ebben a kapcsolódásban. Mi úgy gondoltuk, hogy Magyarországon a pedagógiai kultúra gyenge és mi laikusok akartuk megmutatni, hogy mi az, amit nem tud a magyar pedagógia, hogy mi az, ami miatt nem tud ezekkel a gyerekekkel mit kezdeni, holott elképesztőek, elképesztő dolgokra lennének képesek. Tulajdonképpen itt mindenki egy kicsit tükröt tartott a pedagógiai társadalomnak, hogy mi hogyan bánunk gyerekekkel és hogyan kéne bánni velük.”

Végezetül, van egy utolsó aspektusa a táboroknak a roma identitás megerősítésében játszott kiemelkedő szerepének: a tábori helyszíneken, leginkább az ebédlőkben kifüggesztett képek jelenléte. A balatonszemesi tábor ebédlőjének falát Ráczné Kalányos Gyöngyi *A hét ikerszarvas kígyó* című animációs filmjének egyik jelenetét ábrázoló, nagyalakú festmény díszítette. A táborozó gyerekek, fiatalok és felnőttek ez előtt az alkotás előtt ettek, táncoltak, éltek közösségi életet éveken át. A rajzfilmet az

autodidakta művész gyerekkorában készítette Pásztor Ágnes filmrendezővel a pécsi Pannónia Filmstúdióban, az alkotást az 1986-os cannes-i filmfesztiválon is bemutatták. Ráczné Kalányos Gyöngyi a sikerből mégsem részesült, a jelképes ajándékok okozta csalódás miatt évekig nem is festett, és csak az 1990-es évektől kezdett újra aktívabb munkába, innentől fogva ő is a szemesi alkotótáborok és a neki később több kiállítást is szervező, kiadványaiba műveit beválogató Romano Kher megbecsült tagja lett. Tiszadobon pedig, ahol ugyan a Cigány Ház csak egyetlen nyáron szervezett táborot, a fent említett Születés-pannót láthatták a gyerekek, miután a Hollandiai Királyi Festőakadémiáról visszatérve Péli direkt ide, a Tiszadobi gyermekváros dísztermébe készítette művét. A 43 négyzetméteres festmény a cigánység etnogenezisét, az első gyermek, Manush születését, a roma és magyar történelem összefonódását, az 1970-es években kibontakozó roma értelmiség főbb alakjait mutatja be, ismerői szerint a 20. századi roma-magyar festészet egyik kiemelkedő alkotása. Bár 2021-ben néhány hónapon keresztül a Budapesti Történeti Múzeum az Off-Bienalé Budapesttel közösen kiállította, a Születést évtizedekig csak a Péli ismerők, a tiszadobi gyerekek és a Romano Kher táborozói ismerték. A folklór és tánc átörökítésénél, a dalok generációkon átívelő továbbélésénél bizonyára nehezebben mérhető a képzőművészeti alkotások hatása. Mégis, ha a fent bemutatott beszélgetések, viták, esti diszkók és közös zenélések mögé odaképzjük ezeket a nagyszabású, a roma történelem és mitológia elemeit felvonultató festményeket, sejthető, hogy színviláguk, motívumrendszerük, a rajtuk fellelhető roma női és férfialakok fontos részeivé váltak a táborozó gyerekek kulturális referenciáinak. Szomorú tény, hogy ezen jelentős festmények tábori ebédlőbe szorulása a roma kulturális és képzőművészeti örökség el nem ismerését jelenti, egyben azt is, hogy Magyarországnak se roma múzeuma, se az állami múzeumoknak roma képzőművészeti gyűjteménye nincs és nem is volt az elmúlt évtizedekben. Bár a képek – a Romano Kher gyűjteményének többi elemével együtt, a többségi társadalom tekintete elől nagyrészt elzárva maradtak, a roma értelmiségi, kulturális és művészeti szcéna több generációjának olyan alapvető referenciális mezőt, egyszerre komoly és mesebeli hivatkozási alapot kínáltak, amelynek hatása túlnőtt a festmények esztétikai értékén. Az előttük megképződő valós vagy képelt színpadok olyan politikai, közösségformáló, önreprezentációs erőteret hoztak létre, amelyben a táborozó roma gyerekek, fiatalok erősebbnek, büszkébbnek érezhették magukat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra-könyvek 8. Pécs, 2001.
Babosi László: Ratkó József és az olvasótábori mozgalom (1972–1989). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2017/52. 70–93.

- Babosi László: „Az egész országnak egy nagy olvasótáborra lenne szüksége”. Beszélgetés Kocsis István ny. könyvtárigazgatóval Ratkó Józsefről és az olvasótábori mozgalomról. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/5. 51. [50–58.]
- Barát Endre: A felkészülés folyamatos segítése. *Pártélet*, 1977/22. 60–63.
- Borda Balázs – Erdős Balázs – Nagy Ádám – Trencsényi László: A táborozás szociális küldetése. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 53–70.
- Csató Károly: Olvasótábor a margón. *Kultúra és Közösség*, 1983/10. 16–32.
- Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-TWINS Kiadó, 1993. 126–146.
- Gergye Eszter – Laboda Lilla – Pápai Boglárka: Az Amrita Orientációs Baráti Kör évközi klubéletének folytatása nyári olvasótáborok keretén belül. In: Varga Aranka (szerk.): *Amrita az ezredforduló előtt*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlilocki Henrik Szakkollégium, 2015. 177–201.
- György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–238.
- Halász I. Farkas: A vándorlás vágya és lehetetlensége. Vörös ló – hegedűvel. Mit tesz a cigány módszertani bázis? *Esti Hírlap*, 1987. május 19. 4.
- Harscsa István: Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről. *Szociológiai Szemle*, 2020/30. 81–97.
- Imrei István – Balogh Klára: Freinet-műhely Tiszabön. *Iskolakultúra*, 1996/3. 82–90.
- Jellinek János: A TOK- avagy mentsük meg a táboroztatást! In: Slézia Gabriella (szerk.): *Szkatatükör 4. A budapesti közművelődési intézményekből – a ,80-as évektől – elindult szakmai innovációk és újszerű kezdeményezések*. Módszertári füzetek 12. Budapesti Módszertani Központ, 2005. 170–175.
- Kamarás István: Az olvasótábor valami más. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 12. 4.
- Kézdi Gábor – Kertesi Gábor: Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Beszélő*, 2016. március 14.
- Nagy Ádám: A táborozás értelmezési kerete és a táborozáspedagógia mint neveléstudományi diszciplína. In: *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 8–26.
- Neményi Mária – Szalai Júlia: Elbeszélvtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével In: Kóczé Angéla – Neményi Mária

- Szalai Júlia (szerk.): *Egymás szemébe nézve, Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 15–76.
- N.I.E.: *Költözik a Cigány Ház? Egy kulturális központ viszontagságai. Magyar Hírlap*, 1997. szeptember 8. 6.
- Megnyílt Létavértesen a cigány megyei olvasótábor. *Hajdú-Bihari Napló*, 1979. július 10. 1.
- Pálfy István: *Olvasótábor-e az olvasótábor? Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 5. 4.
- Sárközi Éva: *A magyar cigány festészet negyven éve. Kortársainknak, és azoknak, akik a jövőben születnek majd a földre*. 2010. május. 21., <https://www.prae.hu/article/2713-a-magyar-cigany-festeszeti-negyven-eve/> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)
- Slézia Gabriella: *A nyolcvanas évek – Az indulás és a kiteljesedés évei*. In: Slézia Gabriella (szerk.): *Módszertári füzetek különszám. A Közművelődés háza Budapest 5*. Budapesti Művelődési Központ, 2008.
- Szekeres András: *Olvasótábor cigánygyerekeknek. Magyar Hírlap*, 1981. július 10. 6.
- Székelyhidi Ágoston: *A cigánytábor a földre száll. Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 19. 4.
- Székelyhidi Ágoston: *Hogy legyen szavuk a holnapra. Megyei Cigány-olvasótábor. Hajdú-Bihari Napló*, 1986. július 26. 6.
- Sz.Sz.: *Roma ösztöndíjasok bemutatkozása, Köznevelés*, 2000/56. 21.
- Tóth József: *Az úttörőházak története. Köznevelés*, 2007/63. 23.
- Trencsényi László: *Hadiösvények és békepipa – táborozástörténet 1919-től napjainkig*. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 212–232.
- Varga Csaba: *Az olvasótáborok. Alföld. Irodalmi és művelődési folyóirat*. 1978/10. 88–91
- Zsigó Jenő: *Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház-Romano Kher Szakmai program*, 2009.
- Zsigó Jenő: *Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét*. In: Neményi Mária-Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 7–42.